

УРКУНЧИЕВА Г.Ж.

К. Карасаев атындагы БМУ

УРКУНЧИЕВА Г.Ж.

БГУ имени К. Карасаева

URKUNCHIEVA G.J.

BSU named after K. Karasaev

ORCID: 0009-0000-1430-56-63

XX КЫЛЫМДАГЫ КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ К. АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КИТАЯ XX ВЕКА
В ИССЛЕДОВАНИИ К. АРТЫКБАЕВА

KYRGYZ LITERATURE IN CHINA OF THE TWENTIETH
CENTURY IN THE STUDY OF K. ARTYKBAEV

Кыскача мүнөздөмө: К. Артыкбаев көрүнүктүү адабият изилдөөчүсү жана адабий сынчысы. Ал коомдогу жана адабият таануудагы актуалдуу маселелерди курч коюп, аларды чечүүгө болгон аракетти жумшап келген. Биз бул макалабызда көп изилдөөгө алынбаган К. Артыкбаевдин изилдөөсүндөгү Кытайдагы кыргыз адабияты боюнча сөз кылганыбызды жөндүү деп эсептедик. К. Артыкбаевдин Кытайдагы кыргыз мекендештерибиз менен болгон мамилеси, ал жактагы боордош адабияттын абалы жана ошондой эле ошол жактагы адабиятчылар, алардын чыгармачылыктары тууралуу ойлору талдоого алынмакчы.

Аннотация: К. Артыкбаев – выдающийся литературный исследователь и литературный критик. Он сосредоточил внимание на актуальных проблемах общества и литературоведения и приложил все усилия для их решения. Данная статья посвящена исследованиям К. Артыкбаева кыргызской литературы в Китае. Проанализированы отношения Артыкбаева с кыргызскими соотечественниками в Китае, состояние братской литературы, а также его мысли о писателях Китая и их творчестве.

Abstract: K. Artykbaev - he is an outstanding literary researcher and literary critic. He focused on current problems of society and literary studies and made every effort to solve them.

In this article, we are going to tell about Kyrgyz literature in China, the research of K. Artykbaev. We have analyzed Artykbaev's relations with our Kyrgyz compatriots in China, the state of fraternal literature, as well as his thoughts about Chinese writers and their work.

Негизги сөздөр: адабият; элдик оозеки чыгармачылык; кытай адабияты; жазма адабият; изилдөө.

Ключевые слова: литература; фольклор; китайская литература; письменная литература; исследование.

Keywords: literature; folklore; Chinese literature; written literature; research.

Кыргыз эл жазуучусу Ш. Бейшеналиев профессор К. Артыкбаевдин кыргыз адабиятына жасаган эмгектерине: “К. Артыкбаев ишке ойлуу, калыс, өзүнчө далилдүү, маданияттуу мамиле жасоо менен пайдубалы чоң эмгектерди жаратты” [Артыкбаев К. жөнүндөгү ойлор, пикирлер (Макалалар, ырлар, баяндама, тезистер). – Бишкек, 1994, 4-5-б.] – деп бекеринен жогорку баасын бербесе керек.

К. Артыкбаевдин “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” деген студенттерге арналган окуу китебинин алгачкы варианты 1982-жылы жарыяланган. Ошондон тартып, ал эмгектин үстүнөн дайым иштеп, кайрадан толуктап, кийин жарыяланган илимий-теориялык материалдардын бардыгын анализдеп, талдап эмгекке кошуп, улам чыгарып турган. Бул окуу китептин соңку беттерине “Кытайдагы кыргыздардын

адабияты жөнүндө кыскача маалымат” деген бөлүмдү киргизип, Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана жазма адабияты тууралуу болушунча көзгө толумдуу маалымат бергени бул эмгектин бирден-бир жаңычылдыгы болуп эсептелет.

К. Артыкбаев бул эмгекти жаратуусуна анын кытайлык кыргыздар менен 50-жылдардан бери уланып келген алака-катышы себеп болду десек жаңылбайбыз. Алгач бул мамилени философия илимдеринин доктору, профессор А. Табалдиев киришип, кийин профессор К. Артыкбаев өзү уланткандыгын басма сөз беттерине жарык көргөн макалалары ырастайт. Төмөндө Артыкбаевдин бул маселе боюнча эмгектерин санап кетели: “Боордоштук салттын уланышы” [Кыргызстан маданияты, 1982, 2-июль]; “Бет ачар” [Кыргызстан маданияты, 1988, 9-февраль]; “Кытай кыргыздарынын акын кызы” [Ленинчил жаш, 1988, 2-август]; “Кытайлык кыргыздардын тарыхчысы” [Ала-Тоо, 1989, №10.]; “Бир туугандык байланыштар” [Кыргызстан маданияты, 1989, 20-апрель]; “Кытайдагы кыргыз жазуучуларынын чыгармалары” [Фрунзе шамы, 1990, 20-сентябрь]; “Маданий байланыштардын санжырасы” [Ала-Тоо, 1991, №9-10.]; “Кытай эли социализмди куруп жатат” [Ленинчил жаш, 1959, 30-сентябрь]; “Бишкек менен Артыш жакындашат” [Бишкек шамы, 1993, 21-август] ж.б. Бул эмгектеринде адабиятчы Кыргызстандык кыргыздарга Кытайлык кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы, жазма адабияты жөнүндө макалаларды жарыялоо менен алардын көркөм сөз маданиятын, тарыхын тааныштырып, чагылдырып берген.

К. Артыкбаев мекендештерибиздин адабиятын изилдөөдө көңүлдү XX кылымга гана бурган. Мунун бирден-бир себеби, “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” окуу китеби аты айтып тургандай ичине XX кылымдагы адабиятты ичине камтыгандыктан, башка кылымдагы адабият тууралуу сөз кылуу орунсуз болуп калмак. Ал эми дагы бир себеби катары автор: “...ошол XX кылымдын өзү деле кытайдагы кыргыздардын адабиятынан кабар берүүгө жетишерлик материал боло алат, тагыраак айтканда, элдин көп кылымдык басып өткөн маданий, адабий жолун (жетишкен жыйынтыгын) кандайдыр бир деңгээлде бир аз элестете алат го деп ойлойбуз” [Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004, 625-б.] – деп түшүндүрмө берет.

Адабиятчы Кытай Эл Республикасындагы боордошторубуз менен болгон карым-катнаш тууралуу “Көз жетпеген жерге сөз жетет” [Артыкбаев К. Талант сыры. – Бишкек, 1994.] – деген макаласында илим үчүн, адабий тажрыйба үчүн мааниси зор кызыктуу маалыматтарды талдап сөз кылат.

Кытайлык чыгармачыл мекендештерибиз менен алака түзүүнүн башында 1957-1958-жылдары эле ошол кездеги аспирант Асанбек Табалдиев менен ошол жылдары “Ленинчил жаш” гезитинде бөлүм башчы Качкынбай Артыкбаевдер турушкан. Бул эки жаш адабиятчыларыбыздын дилгирлиги, чапчаң иш-аракеттери менен ошол кезде Үрүмчү, Пекин шаарларында окушкан кыргыз, дунган чыгармачыл жаштары жана Кыргыз Автономиялуу областынын борбору болгон Артуш менен Кашкар шаарларында иштешкен жумушчулар менен кат алышып, китеп, гезит, журналдарды алмашып алака-катыштарды түзүп башташкан. К. Артыкбаев каттардын айрымдарын ошол кезде эле 1958-жылы 16-ноябрында “Фрунзе-Пекин” деген ат менен “Ленинчил жаш” гезитине жарыялайт. Тилекке каршы бул эки башка өлкөдөгү кыргыз адабиятчыларынын алака-катышы Кытай жергесинде өкүм сүргөн улуу державачыл шовинисттик саясаттын кесепетинен үзүлүп калды.

Бир нече жылдан кийин, т.а. 80-жылдардын башында эки өлкөнүн ортосундагы үзгүлтүккө учураган мамилени кайрадан жакшыртуу максатында иш-аракеттер башталат. Ошол убакта 1983-жылы Синьцзянь университетинин профессору, таанымал окумуштуу, эстетик, тарыхчы, философ жана акын Абдушүкүр Мухаммет Имин Кыргызстанга келип, Фрунзеде көпкө отурукташып калат. Бул окуя үзүлгөн мамилени улаганга чоң мүмкүнчүлүк болгон.

Абдышүкүр Имин кийин кыргыз адабиятчыларына “Жалпы эстетика”, “Уйгур классикалык адабиятынын тарыхы” ж.б. көптөгөн өзүнүн эмгектерин жибериپ турган. Бул окуя аркылуу К. Артыкбаев бир нече жыл мурун чыгармачылык байланыштын пайдубалын түптөшүшкөн Асанбек Табалдиев, Мамбет Асан Мухаммад Ху, Чжень Хуа жана Сакен Өмүр сыяктуу достору менен кайрадан байланышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ошондон тартып, К. Артыкбаев эки өлкөдөгү адабияттын өкүлү болуп калды десек жаңылышпайбыз.

К. Артыкбаев XX кылымдагы Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын

өнүгүшүн эки чоң мезгилге бөлүп карайт: Биринчиси – 1949-жылкы революция жеңгенге чейинки феодалдык коомдогу адабият; экинчиси – 1949-жылдан берки мезгил. Себеби, 1977-жылга чейин “маданият төңкөрүшү” деген саясаттын кесепетинен адабий өнүгүү солгундап, көптөгөн акын-жазуучулар куугунтукталып, чыгармалардын мазмуну башка нукка түшкөн. Ал эми, 1977-жылдан тартып адабияттын өнүгүшүнө бардык эшиктер ачылды.

Адабиятчы, доцент С. Карымшаков кытайдагы кыргыздардын адабиятынын кыргыз адабиятына тийгизген таасири боюнча: “Бүгүнкү күндүн жазуучу, манасчысы Жусуп Мамай баш болгон кытайлык кыргыз акын-жазуучуларынын, тарыхчыларынын көөнөрбөс чыгармалары кыргыз адабияты менен маданиятынын алтын казынасынан орун аларлыгы зор ынтаа менен пропагандаланат” [Качкынбай Артыкбаев (Макалалар жыйнагы). – Бишкек, 2004, 323-б.] – деген баасын берген.

К. Артыкбаев “Кытайдагы кыргыздардын адабияты жөнүндө кыскача маалымат” деген эмгегинде Кытайга отурукташып калган кыргыздардын арасынан чыккан таланттуу адамдар тууралуу кеп козгоп, ар биринин өмүр баянына токтолот. Бабык акын, Бечел акын, Аамат Ысманалы, Мамбет Кулуш, Ибрай Мамбет өндүү акындар, ошондой эле журтка таанымал манасчылар да болгон: Ибрайым, Жүзүбакун, Эшмат Мамбетжусуп ж.б. эл арасынан чыккан чыгармачыл инсандар жыргалчылык турмушта жашашкан эмес. Тескерисинче Кытайда революция жеңгенге чейинки татаал турмушту, теңсиздик, адилетсиздикти баштан кечирип, замандын кыйындыгын чагылдырып, күйүттөрүн чыгармалары аркылуу беришкен. Бирок, алардын чыгармачылыгы да ээн-эркин болгон эмес. Алар турмуш чындыгын, так айтканда, бийликтин адилетсиздигин, зордукчулугун калайыкка ачык айтып, жар салып чыккандары үчүн бийлик тарабынан куугунтукталып, камалып, жада калса башка аймактарга “айдалышкан”. Бийликти сындап, анын адилетсиздигин ырлары менен ачык айтып камакка алынган акындардын ичинен Ибрай Мамбетти айтсак болот. Ал 15 жашынан тартып комуз менен элдин күйүтү, жашоонун адилетсиздиги, бийликтин паракорлугу ж.б. бийликке тиешелүү терс көрүнүштөрдү өз көзү менен көрүп, ырларында чагылдырган. Алсак “Арманым” деген ырында:

Абалың тыңшаар киши жок,

Айланып көзү тунарат.
Албаң салык бергин деп,
Артынан дорго кубалап.
Карматпай качат кедейге,

Карачы дөөлөт жумалак,- деп бийликти сындап, ашкерелегендиги үчүн 1944-жылы Ибрай түрмөгө камалат. Ушул өндүү бир топ боордош акындарыбыз бийликтин курмандыгы болгонун К. Артыкбаевдин эмгегинен көрө алабыз.

Бирок, ар бир “Карарган түндүн агарып аткан таңы бар” деген сыяктуу, кытайдагы чыгармачыл мекендештерибиздин да жашоосуна 1949-жылдагы революциянын жеңиши жарык таңын алып келет. Бул тууралуу К. Артыкбаев: “1949-жылы революция жеңгенден кийин адабий өнүгүшкө, өзгөчө Кытайдагы кыргыздардын жазма профессионал адабияты менен элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшүнө бир кыйла дурус шарт түзүлдү. Мурдагы теңсиздик заманды ашкерелеп ырдап келген Бечел, Ибрай, Мамбет Жусуп Пайыз, Абдыракман Жусуп, Мамут Кубат өндүү акындар эми жаңы заманды, жаңы турмушту даңазалап ырдашып, эркиндик, теңдик болоруна элди үмүттөндүрүштү” [Артыкбаев К. ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004, 631-б.] – деп ХХ кылымдагы Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын басып өткөн доору тууралуу эмгегинде сөз кылат.

Бул эмгек кыска убакытта жаралып, окурмандардын колуна тийип калган жок. Буга К. Артыкбаевдин 50-жылдардан берки кытайлык мекендештерибиз менен болгон жакындык мамилеси, изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы десек калпыс болбос. “Кытайдагы кыргыздардын адабияты жөнүндөгү кыскача маалыматты” окуу менен окурмандар эки элдин байланышы жана башка көп маалыматты өздөрүнө сиңиришет. Себеби, К. Артыкбаев бул эмгекке көп жылдык эмгегин жумшады, ошондой эле тилге жатык кылып кызыктуу, түшүнүктүү жазып окурмандарга, өзгөчө студенттерге тартуулады.

1989-жылы К. Артыкбаев Пекиндеги аз улуттар институтунун профессору Мухаммед Ху Чжень Хуа Кыргызстанга келгенин угуп, аны университетке чакырып окутуучулар жана студенттер менен жолугушуу уюштурат.

Бир нече жылдан кийин 2002-жылы туристтик делегация менен келген акын Мамбет Асан К. Артыкбаев менен жолугуп кетүүгө ынтызар болуп, эки дос бетме-бет 44 жылдан кийин жолугушат. Ошентип, Мамбет Асан бир нече күн көгүлтүр Ысык-Көлдө К.

Артыкбаевдин коногу болуп, Бишкекке келгенден кийин ректор А.Ч. Какеевдин демилгеси менен университеттин жамааты жана кыргыз адабияты кафедрасынын окутуучулары менен жолугушуу уюштурулган.

Ошентип, К. Артыкбаев 50-жылдардан баштап келе жаткан маданий байланыштын негизинде чогулткан материалдары менен окурмандарга тааныштыруу максатында кыргыз филологиясы факультетине “Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” деген жаңы сабак киргизүүнү сунуш кылган. Бирок муну Окуу-методикалык комиссиянын бардык мүчөлөрү бир ооздон колдоп кетишкен жок. Айрымдары буга каршы чыгып, андай болсо, Кытайдагы эле эмес башка коңшу элдердеги (Тажикстан, Өзбекстандагы) кыргыз адабияты да окутулсун деген сунуштарын айтышат. Бирок, К. Артыкбаев өзүнүн сунушун окумуштууларга ынандыруу үчүн бир нече факт, аргументтерди келтирет. Натыйжада, К. Артыкбаевдин жетектөөсү менен окуу программасы түзүлүп, программанын негизинде 54 саат көлөмүндө лекциялык курстун иш программасы иштелип чыгып, факультеттин Окумуштуулар Кеңешинде жактырылган.

Ошентип, К. Артыкбаев бир топ кытайлык таланттуу адамдар менен тыгыз чыгармачылык байланышта болду. Ал кыргыз акын-жазуучуларынын китептерин, чыгармаларын кытайлык кыргыздарга, ал эми кытайдагы кыргыздардан чыккан акын-жазуучулардын чыгармаларын кыргызстандыктарга тааныштырууга талыкпаган мээнет жумшады.

К. Артыкбаев бир нече жылдар бою жүргүзүп келген илимий иштерди окуу менен Кытайдагы мекендештерибиздин саны 150минге жетпеген адамдардын ичинен ушунча көп таланттуу адамдардын чыгып жаткандыгы, алардын бийликтин кысымына да карабай чындык, адилет үчүн күрөшкөнү, кийин басмадан тышкары журнал (“Шинңжан кыргыз адабияты” жана “Тил жана котормо”), гезит (“Кызыл-Суу гезити”), альманах (“Керме-Тоо”) чыгырып жатышкандары ыраазычылык сезимибизди козгойт...

Акыры К. Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн, талыкпаган мээнеттин натыйжасында “Кыргыз адабиятынын тарыхын” окутууда биринчи жолу “Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” деген чоң лекциялык курс окутула

баштаганын дагы бир жолу баса белгилей кеткенибиз орундуу болор.

Жыйынтыктап айтканда, Качкынбай Артыкбаевдин тарыхта калган эмгектери, ошондой эле К. Артыкбаевдин Кытайдагы кыргыз адабиятчылары менен болгон мамилеси, эки өлкөдөгү кыргыз адабиятынын карым-катышы тууралуу сөз болду.

Эч бир башка адабиятчылар батынып колго алып изилдебеген ишти К. Артыкбаев биринчилерден болуп изилдөөнү колго алган. Ошондой эле, орток түрк мурастары деп аталып келген “Кутадгу билиг”, “Дивани лугат ат түрк” аттуу эмгектердин авторлору болгон Жусуп Баласагун менен Махмуд Кашкарини кыргыз жергесинен чыкканын, ал улуу инсандарды биздин ата-бабаларыбыз экенин далилдөөгө болгон күч аракетин жумшады.

К. Артыкбаев бир топ кытайлык таланттуу адамдар менен тыгыз чыгармачылык байланышта болду. Ал кыргыз акын-жазуучуларынын китептерин, чыгармаларын кытайлык кыргыздарга, ал эми кытайдагы кыргыздардан чыккан акын-жазуучулардын чыгармаларын кыргызстандыктарга тааныштырууга талыкпаган мээнет сарптаган. Бул эмгектери менен Качкынбай Артыкбаевдин кыргыз адабиятындагы орду чоң деп ооз толтура айта алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Бет ачар // Кыргызстан маданияты”, 1988, 9-февраль.
2. Артыкбаев К. Бир туугандык байланыштар // Кыргызстан маданияты, 1989, 20-апрель.
3. Артыкбаев К. Бишкек менен Артыш жакындашат // Бишкек шамы, 1993, 21-август.
4. Артыкбаев К. Боордоштук салттын уланышы // Кыргызстан маданияты, 1982, 2-июль.
5. Артыкбаев К. жөнүндөгү ойлор, пикирлер (Макалалар, ырлар, баяндама, тезистер). – Бишкек, 1994.
6. Артыкбаев К. Кытай кыргыздарынын акын кызы // Ленинчил жаш, 1988, 2-август.
7. Артыкбаев К. Кытай эли социализмди куруп жатат // Ленинчил жаш, 1959, 30-сентябрь.
8. Артыкбаев К. Кытайдагы кыргыз жазуучуларынын чыгармалары // Фрунзе шамы, 1990, 20-сентябрь.
9. Артыкбаев К. Кытайлык кыргыздардын тарыхчысы // Ала-Тоо, 1989, №10.
10. Артыкбаев К. Көз жетпеген жерге сөз жетет. Талант сыры – Бишкек, 1994.
11. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
12. Карымшаков С. Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги: монография. – Бишкек, 2001.

Рецензент: филол.и.к., доцент Исаева С.